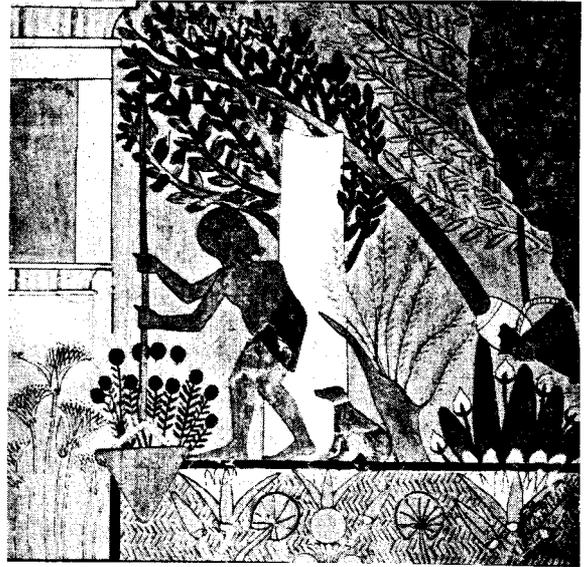

כיחים כי המסורת שהיתה לפני שניהם מסורת אחת היתה. ואלה הם היסודות המשותפים: א) הגן הוא בעדן; ב) יש בו עצים נפלאים; ג) בזיקה לגן נזכרים כרובים או כרוב; ד) היצור השוכן בגן (האדם בס' בראשית, הכרוב בס' יחזקאל) חטא, ועל חטאו זה גורש מתוכו; ה) ביטויים דומים, כגון בהבראם בבר' ב.ד, ובהקבלה לו ביום עשות וגו', וביח' כה, יג: ביום הבראך, ואחר כך בפס' טו: מיום הבראך; וכן מת' הלך בגן בבר' ג.ח, וביח' כח.יד: בתוך אבני אש התהלכת; וכן כי עפר אתה ואל עפר תשוב בבר' ג.יט, וביח' כח.יח: ואתנך לאפר על הארץ.

בצד היסודות המשותפים לשני הספרים, יש גם הבדלים ביניהם, והבדלים אלו מתבארים היטב על סמך אפיים השונה של שני הספרים ויחסם השונה אל המסורת המשתקפת בשיירת העלילה הישראלית הקדומה. שירה זו, אף על פי שכבר לבש בה החומר המזרחי הקדמון צורה קרובה לרוחו של עם ישראל, עדיין נשארו בה יסודות זרים מסוימים, שרידי האופי המיתולוגי המקורי. לפיכך לא היתה דעת התורה נוחה מהם. הנביאים והמשוררים המקראיים, הרגילים להרבות במשלים שיריים ובקישוטים פיוטיים, אפשר להם לרמוז לתכנם של שירי העלילה הקדומים, בלא שיהיו חוששים מפני היסודות הזרים שבהם, ולפעמים הם משתמשים אפילו באותם היסודות עצמם כאמצעי ביטוי וכקישוטי שירה, לא כן התורה, הכתובה בפרוזה ולא בשירה, והרגילה לדבר בלשון פשוטה ולשקול כל מלה ומלה במלוא דיוקה, ולפיכך נזהרה מלהביא יסודות שלא היו מתאימים התאמה שלמה לשיטתה שלה. ולא זו בלבד, אלא כל מקום שראתה צורך בכך, השמיעה את מחאתה על היסודות הללו. ואלה הם ההבדלים שבין ס' בראשית ובין ס' יחזקאל בעניין גן עדן: 1. ביחזקאל שמו של הגן הוא גן אלהים או גן האלהים, ואילו בס' בראשית נאמר שה' אלהים נטע את הגן בשביל האדם, נראה הדבר שהמסורת האפית הקדומה היתה מספרת על גן שהוא משכן האלהים דווקא, והוא מושג הנפוץ בקרב העמים שבמזרח הקדמון, המרבים באגדות על גני האלהים. הנביא כדרכו לא נמנע מלרמוז לתיאור הפיוטי של גן האלהים; אבל התורה, לא זו בלבד שלא הכניסה לתוך דבריה שום רמז לאותו המושג, אלא שהשמיעה את מחאתה עליו, באמרה: ויטע ה' אל-הים גן בעדן מקדם וישם שם את האדם אשר יצר (בר' ב. ח), ולהלן: ויקח ה' אלהים את האדם ויניחהו בגן עדן לעבדוה ולשמרה. כאילו היא באה להגיד: דעו שאותו הגן לא נטע אותו האלהים אלא בשביל האדם; האלהים אין לו צורך בגן. הביטוי כגן ה', הבא גם בתורה (בר' יג.י) ולא רק בנביאים (עיין למעלה), הריהו דימוי קבוע בלשון, שנוצר בתקופה קדומה על סמך המסורת הנפוצה בעם, וגם התורה השתמשה בו כמטבע השגורה בלשון בני אדם, שמחמת קביעותה אין משגיחים בהוראתן האיטימולוגית של המלים שהיא מורכבת מהן. — 2. לפי יחזקאל מקום הגן על הר מקודש לאלהים; ונתתיך בהר קודש אלהים (כח.יד); ואחללך מהר אלהים (שם. פס' טז); בתורה אין זכר להר (אמנם גם לפי תיאורה עומד הגן במקום גבוה, שהרי כתוב שנהר יוצא מעדן להשקות את הגן ואחר כך הוא נפרד לארבעה נהרות גדולים; אבל הר-

השקאת גן באמצעות מוט השאיבה (שדף)
תמישה בקבר אפוי (Apwi) בנא אמן מימי השושלת הי"ט

ערכו ציד על חיות בר. מן התיאורים הנודעים ביותר מבחינה זו הוא תבליט מקוטע המתאר משה של אשורבנפל (המאה ה' לפסה"נ), שנערך בגינת ארמונו הנטועה אילנות ושיחים שונים, וציפרים רבות מתעופפות מעליהם. אף המקרא מספר על משתאות שנערכו בגינת הביתן ש' בארמנות מלכי פרס (אס' א.ב; ז.ז.ח); וייתכן שגם למלכי יהודה וישראל שימשו הגנים שליד ארמנותיהם כמקומות לנופש ואולי אף למשתה.

E. MEYER, Die Entstehung des Judentums, Halle a/S. 1896, 19—21; H. R. HALL, Babylonian and Assyrian Sculpture in the BM, Paris-Brussels 1928, pl. XLI; DALMAN, AuS 2, 221, 238—239; S. KRAUSS, JQR NS 32 (1941—42), 129—131; H. E. WINLOCK, Excavations at Deir el Bahri, New York 1942, passim; A. I. MACKAY, Farming and Gardening in the Bible, Emmaus, Penna. 1950, 39 ss.

גן עדן. — שלוש פרשיות הן במקרא המדברות על גן עדן בארוכה: בר' ב.ג; יח' כח.יא.יט; יח' לא.ח.ט.ט.ז. יח' מלבדן נזכר גן עדן או גן ה' בכמה מקראות לשם דימוי בלבד (בר' יג.י; יש' נ.א.ג; יח' לו.לה; יואל ב.ג).

גם בס' בראשית וגם בס' יחזקאל מרומזים פרטים אחדים כדברים שכבר נודעו לקהל הקוראים או השומעים, ומכיון שבשניהם נמצאים ביטויים שיריים אפייניים, יש להסיק מכאן, שכבר קיימת היתה בישראל מסורת על גן עדן, אשר באה לידי ביטוי ספרותי בשירי עלילה קדומים, לפני זמן חיבורם של שני הספרים. וההקבלות לציורי הגנים האלהיים שאנו מוצאים בספרויות העמים השכנים מוכיחות שמסורת יש' ראלית זו קשורה היתה במסורת המזרחית הקדומה. בס' יחז' קאל באו כמה פרטים שאינם בס' בראשית, ומכאן נמצאנו למדים שדברי הנביא אינם מבוססים על ס' בראשית בלבד, ושגם הוא רומז אל המסורת השירית הידועה בישראל בימיו, אבל יש גם כמה יסודות משותפים לשני הספרים. והם מור-

זרים; ואולם הוא מעל בתפקידו, כשרוב רכולתו השיא את לבו, וגנב מן האבנים היקרות, וכדי להבריחן מן הגן בלע אותן והטמינן בפיו ובנקבי גופו (במקום מלאכת תפיד ונקבי ביד הוא מציע לגרוס: מלאת תוך פיד ונקביד) ובה חילל את מקדשו. ואש זו של האבנים המבריקות שבתוכו אכלה אותו, עד שהורד מגדולתו, ונהפך לבלהות.

בס' בראשית אין מכל האגדות הקדומות ולא כלום. מושג אגדי מוזר כגון זה, של עצים נושאים אבנים טובות או גולות זהב במקום פירות, או של כרוב שחטא וגורש מן הגן, לא היה מתאים לרוח התורה, והיא דחתה אותו. פירותיו של גן עדן בסיפור התורה אינם אלא פירות טבעיים, ככל הפירות שב-עולם. אמנם פירותיהם של שניים מן העצים מסוגלים לפעול פעולות מיוחדות במינן (פרט זה לא יכלה התורה להתעלם ממנו, משום שהוא צריך לגופה של ההוראה שביקשה התורה למסור באותה הפרשה). אבל אף הם מתוארים כבעלי תכונות של פירות טבעיים (ג.ו.): כי טוב העץ למאכל וכי תאזה הוא לעינים. הפעם אין התורה מסתפקת בביטול מתוך שתיקה: משמיעה היא מעין מחאה על אותם היסודות המסורתיים שאין דעתה נוחה מהם. על הנהר היוצא מעדן מרחיבה התורה את הדיבור, שלא כדרכה: מזכירה היא בשמות את ארבעת הנהרות הנפרדים מאותו הנהר, וגם את הארצות שהנהרות האלה סובבים אותן, וגם את תוצרותיה של אחת הארצות. ואת תכונותיה של אחת התוצרות: כולם דברים שלכאורה אין להם שום שייכות לפרשה ולא שום חשיבות בתוכה, ולפיכך נחשבו בעיני כמה חוקרים לתוספת מאוחרת. התוצרות הנזכרות כאן הן: זהב, בדולה, ושוהם. והנה הוזהב גדלים היו דברי יחזקאל מעידים עליהם עדות ברורה ששייכים היו למסורת הקדומה על גן עדן; והבדולה, אולי אף הוא אחת האבנים הטובות שהנן נזכרות במסורת זו שלא הגיעה לידינו אלא למקוטעין (אחרים סברו שהוא שרף הנוסף מעצים מסוים ימים). וכנראה כוונת הפסקה היא להורות, שאין להאמין בדברי המסורת השירית, שהאבנים הטובות והזהב גדלים על הארץ לנות כפירות: כל אלה אין מוצאם מגן עדן, אלא יצורים טבעיים הם, הבאים לנו מאחת הארצות של עולמנו, ואין להם שייכות לגן עדן גופו: מוצאם מארץ החוילה (ע"ע), שאחד הנהרות הנובעים מהנהר היוצא מעדן סובב אותה, ולא יותר. 4. ביחזקאל נזכרות (כח.יח.טז) אבני אש שבגן עדן: בתורה אין זכר להן. אבנים אלו, המרומזות בדברי הנביא כדבר הידוע, בוודאי נזכרות היו בשירת העלילה הקדומה כאחת מתכונותיו האפייניות של גן עדן. לפי הפירוש הרגיל אין אבני אש אלא האבנים הטובות הנזכרות למעלה; אבל זה קשה, ראשית כל מפני שלא היה לו לנביא צורך לחזור ולדבר על האבנים הטובות פעם שנייה, ועוד שהאבנים הטובות הן מסוכות של כרוב, כלומר שהן סוככות על ראשו, בתוך ענפיהם הגבוהים של האילנות, ואילו אבני האש הן אבנים שהכרוב מתהלך בתוכן, אבנים שכנראה הן על פני האדמה; לפיכך קרוב יותר לומר, שאש זו אינה אלא האש שבשמים, המופיעה לעינינו בצורת הברקים, וכן כתוב בפרשה אחרת של ס' יחזקאל, בתיאור מעשה המרכבה (א.יג.): ומן האש יוצא ברק. אבני האש שבגן עדן, על הר האלהים הגבוה עד

ומכל שכן הר קודש, אינו נזכר כלל). בוודאי, לא בדה הנביא את עניין ההר מלבו; אלא מצאו במסורת השירית, שבה היה פרט זה תופס בלי ספק מקום חשוב, בהקבלה למושג הנפוץ במזרח הקדמון על גן אלהי נטוע על הר מקודש, מושב האלים, בירכתי צפון. התורה, לפי דרכה, נמנעה מלהזכיר פרט זה, וביטלה אותו מתוך שתיקתה. מדברת היא במלים פשוטות: גן בעדן מקדם, ולא יותר. — 3. יחזקאל רומז לאבנים הטובות ולזהב הנמצאים בגן עדן, והם מסוכותו של הכרוב (כח.יג.); בתורה אין זכר לעניינים מעין אלה בתוך גן עדן עצמו. גם בעניין זה ברור הדבר, שהנביא רומז למה שהיה מסופר בשירה הקדומה שהיתה ידועה לקהל שומעיו. מה היה טיבו כדיוקו של העניין המסופר שם והמרומז בדברי הנביא, אין להבין מתוך הרמז בלבד, אבל אפשר לנו לדרוש סמוכים ממה שכתוב בעלילת גילגמש, בתיאור גנה של האלה סדר. שם מדובר על העצים שבגן, הנושאים אבנים יקרות במקום פירות, ובראש וראשונה נזכרים השוהם (sându) והספיר (uqnû). על השוהם או על העץ שהוא צמח עליו, נאמר שם שהוא טוב להביט, ועל הספיר או על העץ הנושא אותו, נאמר שהוא נחמד למראה, והרי שני הביטויים הללו דומים הם למה שכתוב בתורה על עצי גן עדן: נחמד למראה וטוב למאכל (בר' ב.ט; והשווה ג.ו.). במקום זה דברי העלילה מקוטעים, אבל משרידי השורות ברור הדבר, שעוד היה מדובר על עצים אחרים ועל אבנים אחרות, ובין העצים נזכרו גם הארזים. והנה השוהם והספיר נמנו עם האבנים הטובות האמורות ביח' כח, וכן הארזים נזכרים עם עצי הגן האמורים ביח' לא (ואולי יש להשוות לכאן גם את דברי בלעם, במ' כד.ו; כנגות עלי נהר, כאהלים נטעו ה', כארזים עלי מים). לפי הנראה, גם השירה הישראלית הקדומה שהיתה לפני הנביא היתה מספרת על עצי פלאים שבגן עדן, הנושאים אבנים טובות במקום פירות, והסוככים בענפיהם על ראשו של הכרוב (מסוכות, יח' כח.יג.), אף יש לשער שהיה מסופר בה על עצים הנושאים פירות של זהב, "תפוחי זהב" במובן המילולי של ביטוי זה, וגם זה מושג נפוץ באגדות העמים, ועמי אירופה בכלל זה. אי אפשר לדעת עכשיו, אם גם בעלילת גילגמש היו נזכרים פירות זהב בתיאור גנה של סדר או לא, לפי שההטכסט לקה בחסר. מכל מקום כדאי להעיר, שבאיוב כח.טז, שהוא מפליג בשבח החכמה, נזכרו יחד לא רק השוהם והספיר, הבאים ראשונה בין האבנים הטובות שבגנה של סדר אלת החכמה, אלא גם הוזהב, המכונה כאן בשם כתם אופיר; ולמעלה (פס' ה.ו) נזכרו הספיר והוזהב, ובצדם לחם, מלה מוטלת בספק, שבמקומה מציע טור-סיני (במהדורה השנייה של פירוש) גרסה אחרת (יאצל חם). ועוד כדאי להוסיף, שמיד אחר הוזהב מזכיר יחזקאל מלאכת תפיד ונקביד, ומלה שתומה זו, נקביד, אפשר לפרש גם כן על פי המסורת הספרותית המזרחית כשם תכשיטי זהב וכסף השייכים לפי אגדות העמים לאלים או לאלים למחצה.

לפי דעת טור-סיני היתה האגדה הקדומה מספרת על כרוב השוכן בגן עדן, והוא ממונה על האוצרות שכווננו וצברו שם האלים, שכן הוא מפרש את הלשון חותם תכנית—חותם התכונות. כלומר סוגר האוצרות שבגן, סוכך עליהם לשמרם מפני

לשלם לאדם כמעשיו, ולתת לו גשמים בעתם, אם יזכה לכך, ולעצור אותם, אם לא יזכה. או השתנה סדר העולם מהוויתו הראשונה ונשתנו גם הנהרות הנוכרים בפרשה: בתחילה היו יוצאים כולם ממקום אחד, ואחר כך נתחלקו ונתרחקו. מכאן שכל הנסיונות שנעשו כדי לקבוע היכן היה מקומו של גן עדן לפי דברי הכתוב לא היו אלא נסיונות שווא. הכתוב מתאר מצב שאינו קיים עכשיו, ואי אפשר לקבוע את פרטיו על סמך הגיאוגרפיה הידועה לנו. מקומו של גן עדן לפי התורה אינו בעולמנו.

ועוד ע"ע אדם; בראשית; חוה; כרוב; נחש; עץ הדעת; עץ החיים.

קאסוטו, מאדם עד נח, 37—110, ושם ספרות מפורטת; הג'ל, קובץ מדעי לזכר מ. שור, גניירוק תש"ו, 248—258; טורסיני, לוי"ט ב, 300—303;

BROCK-UTNE, Der Gottesgarten: eine vergleichende religionsgeschichtliche Studie, Oslo 1935; TH. C. VRIEZEN, Onderzoek naar de Paradijsvoorstelling bij de oude semietische Volken, Wageningen 1937; P. HUMBERT, Études sur le récit du Paradis et de la chute dans la Genèse, Neuchâtel 1940; J. COPPENS, De Kennis van Goed en Kwaad in het Paradijsverhaal, Artwerp 1944; S.N. KRAMER, Enki and Ninkhursag, New Haven 1945; J. COPPENS, La connaissance du bien et du mal et le péché du Paradis, Louvain 1948 מדיק

גן עזא. — עי' גן; ירושלם.

גִּנְבָה. — מעשה האדם הלוקח מרכוש חברו שלא ברשות ובחשאי (וע"ע גזל, גולה). פעמים מורה השם גנבה גם על הדבר הגנוב.

הגנבה נאסרה איסור מוחלט בעשרת הדיברות (שמ' כטו: לא תגנוב; דב' ה"ז: ולא תגנוב) וגם בפרשת קדושים (וי' יט"א: לא תגנוב). חז"ל דרשו שבעשרת הדיברות הכוונה לגנבת נפשות ובפרשת קדושים הדברים אמורים בגנבת ממון (מכילתא דר"י [הוצאת לויטערבאך], נזיקין, פ"ה).

על ענשו של הגנוב בהמה נאמר בשמ' כ"א, לו; כ"ב, ג. כי יגנוב איש שור או שה וטבחו או מכרו חמשה בקר ישלם תחת השור וארבע צאן תחת השה... אם המצא תמצא בידו הגנבה משור עד חמור עד שה חיים שנים ישלם. הווה אומר, שבגנבת שור או שה אמרה התורה את דינה לצדדין: אם נמצאה הבהמה חיה בידי הגנב ישלם תשלומי כפל, ואם כבר טבחה או מכרה ישלם תשלומי ארבעה וחמישה. הדין של תשלומי כפל נזכר דרך אגב גם בפרשת השומרים, בענין גנבת חפצים מיד השומר (שמ' כ"ב): כי יתן איש אל רעהו כסף או כלים לשמור וגנב מבית האיש אם ימצא הגנב ישלם שנים. ועוד קובע הכתוב שאם אין לו לגנב במה לשלם, יימכר לעבד כדי לשלם לבעל הגנבה בדמי מחירו (שמ' כ"ב). בין משפט הגנב שטבח או מכר ובין משפטו של הגנב שנמצאה הבהמה הגנובה חיה בידו מפסיק משפט הגנב שנמצא במחירתו: אם במחירתו ימצא הגנב והכה ומת אין לו דמים (שמ' כ"א); כלומר שאם הרגו בעל הבית, אין דינו כדין הרוצח; אבל במה דברים אמורים, אם בלילה היה המעשה: אם זרחה השמש עליו דמים לו (שם, פס' ב). לפי רוב החוקרים נשתרבו פסוק זה על הגנב שנמצא במחירתו. שלא במקומו. לפי דאובה יש לראות בפס' ג של פרק כב תוספת מאוחרת.

לב השמים, הן מקורות הברקים, והן הן אבני הברק שהשירה האוגריתית מזכירה אותן בתיאור שיתחו של בעל אלהי השמים עם ענת אחותו, ואף בא זכרון בתפילה אכדית לִבְרָן אלהי הסערה (לפי טורסיני אבני אש הן אבנים שורפות ממש, כגון אבני פחם וגפרית). נמצא שגם פרט זה הוא מעקבותיה של המיתולוגיה המקורית, ולפיכך ביקשה התורה לבטלה, ועברה עליו בשתיקה. — 5. בס' בראשית נזכרים עצי הגן בדברים סתמיים בלבד (בט): כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל, ואילו ס' יחזקאל מדבר עליהם בפרטות. כשבא הנביא לתאר את ארז הלבנון שלו, משל לפרעה מלך מצרים, אומר הוא שהארזים שבגן אלהים לא עממוהו, כלומר שלא היו שווים לו, שהברושים (שבאותו הגן) לא דמו אל סעפותיו, שהערמונים (העומדים שם) לא היו כפראתיו, ושכלל כל עץ בגן אלהים לא דמה אליו ביפיו, ויקנאוהו כל עצי עדן אשר בגן האלהים (לא ח"ט). ואחר כך הוא שואל (פס' יח): אל מי דמית ככה בכבוד ובגודל בעצי עדן? בוודאי גם שמות העצים האלה, הארזים, הברושים, הערמונים, וגם תכונותיהם, יפיים, גדלם, והדרם (כבוד) ידועים היו לשומעי דברו של הנביא, שאם לא כן לא היו רמיונותיו עושות את הרושם שנתכוון לו. בוודאי היתה השירה הישראלית הקדומה מתארת בפרטות ובצבעים שיריים את הגן ואת עצי המהודרים והמפוארים (על הארזים במסורת השירית עיי' גם למעלה). הנביא רמז לתיאור זה לפי דרכו, והתורה עברה עליו בשתיקה לפי דרכה. — 6. ביח' כח היצור השוכן בגן עדן, שחטא שם וגורש משם, הוא הכרוב; בס' בראשית הוא האדם; ועל זה ע"ע אדם; חוה; כרוב.

מכל האמור עד כאן יוצא שהמסורת השירית הקדומה בישאל ראל היתה מספרת שבתחילת ימי העולם היה לו לאלהים גן נפלא בעדן, על הר הקודש שלו, ובאותו גן האלהים היו עצים נפלאים ונחמדים למראה: ארזים, ברושים, ערמונים, ועוד ועוד. שאין דומה להם ביופי וגודל והדר; ואבנים יקרות, שוהם וספיר ותרשיש וישפה וכו' וכו', היו צומחות על עצי העדן, מעין פירות; וגם גולות זהב היו גדלות שם על העצים. ואף היו שם אבני אש, שהן מקורות הברקים. באותו הגן קבע אלהים את מושבו של יצור נפלא שהוא יצר, אבל יצור זה חטא, ובגלל חטאו גורש מן הגן. כל העניינים האלה היו מתוארים לפרטיהם באריכות אפית ובצבעים פיוטיים, בשיירת עלילה קדומה. לתכנה של שירה זו רומז יחזקאל ברמזו. ואילו התורה דחתה את כל היסודות המיתולוגיים שבמסורת השירית, וכן דחתה את רוב היסודות המשונים והדמיוניים שבה, ולא השתמשה אלא במה שהיתה דעתה נוחה ממנו ומצאה אותו ראוי לשרת לה כאמצעי להביע את רעיונותיה ולמסור את הוראותיה, לשם מטרתה החינוכית.

תיאור הגן בס' בראשית קשור בתיאור המצב הכללי של העולם שהיה קיים לפני חטאו של אדם. לפי אותה פרשה, האדמה בתחילתה לא היתה שותה מלמעלה (השווה בר"ר יג"ט^ו). כלומר שלא היתה פוריחה תלויה בגשמים, שפעמים הם יורדים בעתם ופעמים נעצרים, אלא היתה שותה מלמטה, כלומר שמושקית היתה בלי הרף מימי תהום; לאחר שחטא האדם גזר ה' שתהיה האדמה שותה מלמעלה, כדי